

ОБ'ЄКТИВНІ ТА СУБ'ЄКТИВНІ ЧИННИКИ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Обобщены результаты исследования правонарушения как массового социального явления. Выделяются критерии типологизации деления причин правонарушений за разными классификационными признаками. Анализируются основные объективные и субъективные факторы правонарушений.

The article expounds the results of the research of the modern state of the conception of offence as a mass social phenomenon. The criteria of division of the reasons for offences are defined according to different classification signs. The basic objective and subjective factors of offences are analysed.

Зростання рівня протиправної поведінки, що характерно для перехідного суспільства, значною мірою пов'язане з процесами широкомасштабних трансформацій в економічній, політичній і соціальній сферах. На думку вчених-правознавців, що причинами правопорушень у нашій державі є: 1) кризовий стан українського суспільства, невизначеність соціального становища і нерівномірний розвиток правової системи; 2) нестабільна діяльність законодавчої влади, конфронтація гілок влади, що супроводжується постійною зміною урядів, відсутністю чітко визначеної стратегії розвитку України; 3) нерозвиненість громадянського суспільства, низький рівень правової культури та правовий нігілізм; 4) повільне утвердження якісно нової правової свідомості та ідеології; 5) прискорене руйнування традиційних правоохоронних структур та інших інститутів і вкрай повільне створення нових; 6) неадекватна реакція на порушення соціальних, культурних та інших прав, а часом бездіяльність у цьому напрямі державних та недержавних структур, особливо профспілок, творчих спілок та інших громадських організацій тощо¹.

Причини вчинення правопорушень, джерела протиправної поведінки є предметом багатьох теоретико-правових досліджень. У розробку цієї проблеми зробили вагомий внесок такі вчені, як О.А. Герцензон, Ю.А. Денисов, І.С. Дрейслер, В.М. Кудрявцев, І.І. Карпець, М.С. Малєїн, І.С. Самощенко, А.Б. Сахаров, В.О. Котюк, П.М. Рабінович, А.Ф. Зелінський, Н.Ф. Кузнєцова, А.М. Яковлев та ін.

На нашу думку, в основу вивчення генезису протиправної поведінки та її антисуспільної сутності повинен бути покладений такий важливий, методологічний позицій фактор, як розкриття соціальної природи та історичної зумовленості цього явища. Правопорушення, взяті у сукупності на певному проміжку часу й у конкретному суспільстві, завжди характеризуються різноманітністю як за ступенем суспільної небезпеки, так і за психологічними, соціальними та юридичними ознаками. Водночас ці соціальні явища у своїй генезі й еволюції мають багато спільних рис, що уможлиблює вивчення не тільки окремих видів правопорушень, а й їх сукупності, аналіз причин і умов вчинення, розробку системи спеціальних заходів боротьби з ними.

Поглиблення досліджень у даному напрямі показало, що розкрити соціальну сутність правопорушення, закономірності його виникнення і розвитку як соціаль-

© ШТАНЬКО Артем Олександрович – ад'юнкт Київського національного університету внутрішніх справ

ного явища неможливо на підставі поняття правопорушення лише як окремого факту. Тому виникла необхідність введення до наукового обігу поняття, яке б відображало на загальнотеоретичному рівні те масове соціальне явище, що фіксується як «правопорушення» або «сукупність правопорушень»². Враховуючи те, що загальна теорія держави і права досліджує причини правопорушень у контексті виникнення та розвитку права саме як форми розвитку державно організованого соціуму, в юридичній науці було запропоновано використовувати поняття «правопорушуваність» на зразок того, як кримінологія на підставі визначального поняття «злочин» тривалий час використовує поняття «злочинність»³.

Вивчення правопорушення не як окремого факту, а як масового явища передбачає з'ясування питання не лише про його причини та закономірності розвитку, але й форми боротьби з ним. Правопорушуваність, як правило, є неминучим наслідком соціального розвитку та відповідно прогресу чи регресу виробництва, а отже, зумовленого ними нестабільного соціального статусу індивіда. Суперечність між потребами і соціальними засобами їх задоволення, як і нестабільність статусу індивіда (освітнього, культурного), неминучі. Невідповідність соціального статусу індивіда можна розглядати як загрозу суспільному порядку (наприклад, політичний діяч зловживає владою, щоб «зрівняти» економічне становище, якого він досяг, зі своєю роллю в партії або державі; особи найманої праці використовують нелегальні можливості, коли продаж власної робочої сили не дає змоги задовольнити потреби, сформовані суспільством). Отже, правопорушуваність як соціальне явище слід вважати однією з характеристик суспільства, одним з тих параметрів, що відображають стан соціального організму і породжуються тільки соціальними причинами. Тому ми поділяємо точку зору тих науковців, які вважають, що правопорушуваність – це соціальне явище, що являє собою систему (сукупність) конкретних правопорушень. Це один із видів соціального відхилення⁴.

Різноманітність проявів правопорушуваності, її зв'язків з багатьма сферами суспільного життя вимагає комплексного вивчення цього явища та розробки науково обґрунтованої класифікації причин її виникнення.

Правильний вибір класифікаційних ознак має важливе науково-пізнавальне значення і характеризується практичною доцільністю. Класифікація є засобом систематизації, передумовою наукового аналізу об'єкта, що вивчається, дає змогу поєднати різноманітні прояви об'єкта, пов'язати їх у єдину, цілісну систему⁵.

Погоджуючись з цим, ми вважаємо за доцільне, перш ніж розпочати аналіз причин правопорушень, визначитися з поняттям «причина» взагалі, оскільки будь-яке дослідження передбачає насамперед з'ясування змісту понять, які відображають сутність явищ, що вивчаються. Загальний, широкий зміст терміна виводиться безпосередньо з його етимології. Слово «причина» походить від дієслова «учиняти», тобто робити, творити, виробляти⁶. За Філософським енциклопедичним словником, під причиною (лат. cause) розуміється явище, дія якого викликає, визначає, змінює, утворює або тягне за собою інше явище⁷. Філософія права визначає причинність як об'єктивний, загальний, генетичний зв'язок між явищами. Процес формування причинності послідовно розвивається у часі, і причина у часі завжди випереджає наслідок⁸. У кримінології під причиною розуміється явище (або їх сукупність), які породжують інші явища, що розглядаються як наслідок. Причини створюють можливість певного наслідку, для настання якого необхідні додаткові умови, які самі по собі не породжують даний наслідок, але створюють відповідну обстановку для реалізації дій причини⁹.

З огляду на зазначене необхідно розрізняти причини, умови і приводи правопорушень. Причини правопорушень знаходяться в закономірному, необхідному зв'язку з наслідками, завжди викликають їх. Умови ж (у комплексі з іншими обставинами) лише сприяють формуванню наслідків (посилюючи чи ослаблюючи дії причин), не викликаючи їх з необхідністю¹⁰. Отже, цей характер умов дає змогу шляхом їх зміни впливати на розвиток причинного зв'язку. На нашу думку, помилкова оцінка умови як причини тягне за собою безплідність спроб усунути шкідливий наслідок, адже усунення однієї з умов при збереженні причини не виключає в принципі настання небажаного результату. Що ж стосується приводів, то в теорії права їх визначають як негативні обставини ситуативного характеру, які є поштовхом, стимулом для дії причини¹¹.

У наукових джерелах пропонуються різні класифікації причин вчинення правопорушень. Їх поділяють на: причини вчинення правопорушень як масового явища, причини вчинення певного виду правопорушень, причини вчинення конкретного індивідуального правопорушення¹². Аналіз вітчизняних і зарубіжних джерел дає змогу розробити їх перелік, зокрема за такими критеріями:

1) **за рівнем прояву** – це причини, що проявляються на індивідуальному, колективному та суспільному рівнях: а) на *індивідуальному рівні* вивчаються причини вчинення правопорушення *конкретною людиною* (неузгодженість поведінки з вимогами суспільства, що викликано деформацією особистості, її антисуспільною настановою, специфікою впливу оточуючих на її поведінку); б) на *рівні соціальних груп* (несприятливі умови формування особистості, різні прояви деформації правосвідомості на груповому рівні, що мають місце в навколишньому середовищі); в) на *загальносуспільному рівні* (зміни в соціальній, економічній, культурній, психологічній, а останнім часом і політичній системах суспільства)¹³;

2) **за значущістю в детермінації правопорушення**: а) *основні* – соціальні явища, яким належить визначальна роль у цьому процесі; б) *неосновні* – явища, які лише полегшують вчинення правопорушень, здійснюють вплив на тлі головних чинників, тобто це так звані фонові явища;

3) **за онтологічним статусом щодо свідомості конкретної особи**: а) *суб'єктивні* – явища індивідуальної свідомості конкретного суб'єкта та безпосередньо визначаються нею; б) *об'єктивні* – явища, що не залежать від свідомості особи¹⁴. Також розрізняють причини об'єктивно-суб'єктивного характеру – недоліки в правотворчості й правозастосуванні: суперечності нормативно-правових актів, прогалини в законодавстві, неналежна діяльність правоохоронних органів та ін.¹⁵;

4) **за змістом, що визначається основними сферами життя суспільства**: а) *економічні* – неоднакові темпи становлення ринкової економіки, зростання виробництва, з одного боку, а з іншого – зниження темпів адаптування робітників до нових економічних умов, відставання темпів підвищення заробітної плати від зростання цін, що часто викликає незадоволення, невпевненість в особистому економічному результаті; б) *соціальні* – ослаблення чи невиконання державою соціальної функції, незбалансованість соціальної політики, що викликає соціальну напругу: нерегулярна оплата праці, коливання комунальних тарифів, відставання рівня соціального забезпечення та страхування, що спричиняє нестабільність і в інших сферах (політиці, наприклад); в) *політичні* – становлення нового конституційного формату відносин в ідеологічній та політичній сферах демократичного суспільства (політична, ідеологічна багатоманітність – плю-

ралізм); реформування політичної системи суспільства, невизначеність параметрів цієї системи, незавершеність відповідного процесу; нездатність певних політичних сил до демократичних перетворень, що викликає загальну атмосферу політичної нестабільності і, як наслідок, нестабільність поведінки людей; г) *ідеологічні* – суперечності між старими і новими стандартами суспільної моралі, моральна аномія; деформації правосвідомості (зокрема, правовий нігілізм); однорічне, вульгарне розуміння демократії як анархії (безвладдя і вседозволеності), несприятливість правових обмежень вчинків людей; відсутність належної системи правового виховання; г) *юридичні* – суперечності в законодавстві, що знижують його авторитетність та повагу до права, є підставою правового нігілізму; неефективна робота правоохоронних органів (нерозкриття злочинів, корумпованість та ін.), що породжує зміни в правосвідомості й нестабільність правової поведінки людей взагалі¹⁶; д) *інформаційні* – порушення принципу прозорості, що є суттєвою умовою вчинення правопорушень¹⁷.

У площині загальнотеоретичного висвітлення проблеми причин правопорушень доцільно зупинитися на деяких принципових положеннях, що мають значення для розуміння механізму дії основних об'єктивних та суб'єктивних причин правопорушень. При цьому варто було б, з метою дотримання вимоги єдності термінології, віднести до суб'єктивних причин тільки те, що характеризує конкретного правопорушника, зокрема йдеться про його особистісні якості, а об'єктивних – явища й процеси, що відбуваються поза його волею. За такого підходу суб'єктивні причини правопорушень – це певні елементи соціальної психології, що суперечать цивілізованим ідеям і проявляються у спотворених потребах, інтересах, цілях, мотивах, моральних цінностях і правосвідомості осіб, що вчиняють правопорушення, а суб'єктивні умови – це демографічні й соціально-психологічні особливості населення (риса характеру, темперамент, вік, стать та ін.). Об'єктивними причинами виступають конкретні суперечності у суспільному бутті, економічних і соціальних відносинах людей. До об'єктивних умов правопорушень можна віднести недоліки організаційного й технічного порядку, що підтримують, а часом і активізують дію суб'єктивних і об'єктивних причин правопорушень.

Дослідження суперечностей, що призводять до вчинення антисуспільних вчинків, передбачає насамперед комплексне врахування обставин, що породжують явище, яке вивчається, а це, в свою чергу, можливо лише за наявності диференційованого підходу до вивчення впливу об'єктивних і суб'єктивних факторів, правильної оцінки їх взаємодії¹⁸. Правопорушення виникають у результаті взаємодії об'єктивних і суб'єктивних причин і умов. Об'єктивні й суб'єктивні елементи, закономірні й випадкові обставини тісно переплітаються, зумовлюючи один одного, визначаючи генезис протиправної поведінки. Роль і «питома вага» у цій взаємодії об'єктивних і суб'єктивних факторів можуть бути різними¹⁹.

У науковій літературі наголошується на необхідності при вивченні причин правопорушень враховувати не тільки суспільні, соціальні фактори, а й індивідуальні властивості, риси, особливості особистості²⁰. У цій полеміці намітилися дві основні точки зору. Одна з них полягає у тому, що причина дій людини – її свідомість і воля, а отже, причиною правопорушності (і правопорушень) є суб'єктивний фактор: дефекти психології індивідів, соціальних спільнот. Так, за визначенням одних дослідників, будь-яке правопорушення – це акт неузгодженості особистості із зовнішнім соціальним середовищем. Цей дисонанс

внутрішніх і зовнішніх факторів призводить до суб'єктивних суперечностей між особою і суспільними настановами, між психологією людини і реальністю. Це неприйняття особистістю зовнішніх реалій відбувається на тлі об'єктивних суперечностей у суспільних відносинах²¹. Інше розуміння питання, на думку прихильників зазначеної концепції, призводить до ототожнення причин правопорушень з причинами формування антисуспільної орієнтації особистості. Деякі дослідники пов'язують безпосередні причини й джерела поведінки злочинців з особистістю людини, що вчинила злочин²². У протилежному випадку відсутні підстави ставлення у вину і відповідно вчинене діяння не може розглядатися як злочин. Інакше кажучи, жодні зовнішні обставини не можуть бути визначальними причинами протиправного діяння, якщо вони не стали внутрішніми детермінантами людської діяльності. Деякі науковці відзначають, що безпосередні причини правопорушень варто шукати у сфері свідомості, адже «всі спонукальні сили, що викликають дії людини, неминуче повинні пройти через її мозок, перетворитися в спонукання його волі²³. Проте не всі вчені погоджуються з такими поглядами. В науці існує концепція правопорушень, яка стверджує, що лише за відмови від уявлення про суб'єктивну зумовленість протиправної поведінки і виходячи тільки з її об'єктивної детермінованості можна говорити про реальні риси того варіанту взаємодії людини із соціальним середовищем, який пов'язаний із протиправною поведінкою²⁴.

На нашу думку, тільки об'єктивних або більш суб'єктивних причин правопорушень у суспільстві не існує. Більшість антисоціальних детермінант має об'єктивно-суб'єктивний характер, тобто причини правопорушень формуються під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх передумов. Реалізуються причини лише за наявності сприятливих зовнішніх умов, котрі виступають каталізаторами протиправної поведінки людей. Причини вчинення правопорушень, передумови їх виникнення, формування і розвитку та умови на підставі їх реалізації тісно взаємозв'язані та діють комплексно.

Отже, під причинами і умовами правопорушень слід розуміти сукупність взаємозв'язаних соціальних, економічних і моральних чинників, що мають об'єктивно-суб'єктивний характер і здатні детермінувати протиправну поведінку суб'єктів права. Ми поділяємо думку тих науковців, які вважають найважливішою проблемою боротьби з правопорушеннями їх попередження, а також усунення причин і умов, що породжують шкідливі й небезпечні для суспільства діяння або сприяють їх вчиненню. Розв'язання власне проблеми виникнення та поширення причин зростання правопорушень в Україні, на нашу думку, неможливе без розв'язання проблем усього суспільства (економічних, соціальних, правових), цілісної, конструктивної, науково та практично обґрунтованої державної програми профілактики та попередження правопорушень.

1. Оніщенко Н.М. Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: проблеми, реалії, перспективи: Монографія. – К.: Юридична думка, 2008. – С. 161–165; **Калиновський Ю.Ю.** Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність: Монографія. – Х.: Право, 2008. – С. 218–244. **2. Денисов Ю.А.** Методологические предпосылки исследования правонарушения // Правоведение. – 1976. – № 6. – С. 34. **3.** Загальна теорія держави і права / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін. – Х.: Право, 2009. – С. 370. **4. Скакун О.Ф.** Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): Підручник. – Х.: Еспада, 2006. – С. 631.

5. *Исаков В.Б.* Юридические факты в советском праве. – М.: Юрид. лит., 1984. – С. 28–29. 6. *Даль В.И.* Толковый словарь великорусского языка. – М., 1965. – Т. III. – С. 4591. 7. *Философский энциклопедический словарь* / Редкол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичёв и др. – 2-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – С. 511. 8. Теорія держави і права. Академічний курс / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 492. 9. *Малеин Н.С.* Правонарушение: Понятие, причины, ответственность. – М.: Юрид. лит., 1985. – С. 104–111. 10. *Кельман М.С., Мурашин О.Г., Хома Н.М.* Загальна теорія держави та права: Підручник. – Львів: Новий Світ-2000, 2007. – С. 466. 11. Общая теория права: Учебник / Под ред. В.К. Бабаева. – Н. Новгород, 1993. – С. 450–455. 12. *Кожневиков С.Н.* Правовое поведение и правонарушение: сущность и содержание / Учеб.-метод. пособ. – Н. Новгород: Издательство «Общество «Интелсервис», 2001. – С. 66. 13. Загальна теорія держави і права. – С. 370. 14. *Рабінович П.М.* Правопорушення // Міжнародна поліцейська енциклопедія. – К.: «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – Т.1. – С. 835. 15. *Скакун О.Ф.* Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): Підручник. – Х.: Еспада, 2006. – С. 631. 16. Теорія держави і права. Академічний курс. – С. 492. 17. *Малеин Н.С.* Правонарушение: Понятие, причины, ответственность. – М.: Юрид. лит., 1985. – С. 104–111. 18. *Серебрякова В.А.* Преступность: основные направления исследования // Методологические проблемы изучения преступности и её причин: Сб. науч. трудов. – М., 1986. – С. 29. 19. *Кудрявцев В.Н.* Причины правонарушений. – М.: Наука, 1976. – С. 126. 20. *Сахаров А.Б.* О личности преступника и причинах преступности в СССР. – М.: Госюриздат, 1961. – С. 25–26, 162–172; *Яковлев А.М.* Борьба с рецидивной преступностью. – М.: Наука, 1964. – С. 93–100. 21. *Кудрявцев В.Н.* Механизм преступного поведения. – М., 1981. – С. 117–118. 22. *Ратинов А.Р.* Психологическое изучение личности преступника – М., 1981. – С. 4. 23. *Стручков Н.А.* Преступность как социальное явление. – М., 1979. – С. 29. 24. *Яковлев А.М.* Детерминизм и «свобода воли» (перспективы изучения личности преступника) // Правоведение. – 1978. – № 6. – С. 63–72.

I. П. БАХНОВСЬКА

ПРОБЛЕМА ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКИХ ОСНОВ БУТТЯ В ІСТОРІЇ СВІТОВОЇ ДУМКИ

В решении проблемы существования общечеловеческих, универсальных норм или принципов автор выделяет два подхода. Представители первого отрицают существование общих (универсальных) основ, настаивая на релятивной природе любого знания. Представители другого направления отмечают возможность существования общих для всех людей норм, правил, принципов, законов. Понимание человеческой природы позволяет обосновать существование естественного общего неизменного правопорядка, который стоит над существующими правовыми системами.

The question of possibility of existence of common to all mankind, universal norms or principles decided in world philosophy not identically. In the decision of problem of existence

© БАХНОВСЬКА Ірина Петрівна – ст. викладач кафедри ВСЕІ Університету «Україна»